

N. TÓTH ANIKÓ

ZÁVADA PÁL SZLOVÁK NÉPMESEFORDÍTÁSAI

Závada Pál 2010-ben adta közre *Harminchárom szlovák népmese* c. munkáját. A kötetet bemutató beszélgetéseken a prózáiról több alkalommal megjegyezte, hogy régi terve a meseírás, ezért a fordítás általi „újrameselés” akár egyfajta átmenetet is jelenthet a ki nem próbált műfajhoz (amivel egyelőre azóta is adós maradt). A tótkomlósi születésű szerző köztudottan szlovák felmenőkkel rendelkezik, így nem véletlenül fordult éppen e szomszédos nép mesekincséhez. Két népmese-gyűjteményből válogatott, melyre az *Aranyalap* című digitális könyvtárban bukkant rá. A népmeséket Pavol Dobšinský és Samuel Czambel gyűjtötte a 19. század második felében, illetve a 20. század első éveiben. Mindketten hasonló szerepet töltenek be a szlovák népmesei tradíció feltárásában és rögzítésében, mint a magyar hagyományokat kutató és leíró Erdélyi János, Kriza János, Arany László, Berze Nagy János vagy Benedek Elek. A Pavol Dobšinský által gyűjtött, *Prostonárodné slovenské povesti* (azaz *Szlovák népmondák*) címen kiadott 154 népmeséből 9-et, a Samuel Czambel gyűjtötte 78 szlovák népmese közül pedig 24-et emelt ki Závada. A 33-as mint bűvös szám felidézheti Illyés Gyula *Hetvenhét magyar népmese* c. átdolgozáskötetét, vagy akár az *Ezeregyéjszaka meséi* c. gyűjteményt (melyekben felismerhető egyfajta keresztmetszetnyújtó szándék egy adott népmesei korpuszt illetően.)

A mesék újra- és újramondása (akár szóban, akár írásban) a kulturális emlékezet folytonosságát biztosítja. A mese azon túl, hogy segíti az egyén integrációját saját kultúrájába, szocializáló és karakterformáló szerepet is játszik. A variánsokban élő mesék az újramondás, vagyis teremtés révén egyedi történetekké válnak, melyekben körvonalazódik az adott mesélő világszemlélete. Závada válogatása alműfaj és téma tekintetében sokat elárul a fordító és újramondó szenvedélyes érdeklődéséről: a 33 mesének csupán egyharmada tündérmese, néhány tréfás és mindössze egyetlen legendamesét kivéve zömét novellamesék teszik ki. (A tündérmeséket egyébként nagyrészt Dobšinský gyűjteményéből, a novellameséket és tréfás meséket a gyűjtés idejét tekintve későbbi Czambel-féle gyűjtésből választja.) A novella- és tréfás mesék ugyanis erősen reflektálnak egy adott társadalmi-kulturális környezetre, azaz Závada szociológusi, illetve regényírói tapasztalatain is átszűrődnek ezek a csodás elemeket és varázseszközöket mellőző, vagyis egyáltalán nem a fantázia birodalmában lezajló (hat)ó történetek, eseménysorok. A novellamesék szereplői a társadalmi hierarchia különböző fokain állnak. A történetet elindító vagy dinamizáló konfliktus természetesen éppen az elsősorban anyagi helyzetétől függő különbségek-ből és távolságokból ered: a tehetős figura mellett ott van a nincstelen, a hatalom képviselője mellett a hata-

lomnak kiszolgáltatott vagy kirekesztett szereplő. A király, császár, herceg, gróf a ranglétra csúcsán, a szegény ember/ szegény lány vagy éppen koldus a legalján helyezkedik el (*A paraszt és az uraság; Az okos lány, a herceg és az öreg inas; A vérszomjas uraság* c. mesében), de akad példa az azonos társadalmi rétegen belüli eltérésekre és összeütközésekre is (ilyen a gazdag testvér–szegény testvér ellentéte *Az idő királya*; a gazdag hentes–szegény hentes összeütközése *A három jó tanács*; a katonaságon belüli rangkülönbségek *Az igazát kereső huszár*; a tehetős családban testvérek közti összekülönbözés a *Kismacska kisasszony* c. mesében). A polgárosodás (illetve a falu–város ellentét) is nyomot hagy egy-egy történeten: a városi figurák (*A csillagász, a doktor meg az órás*) az általuk lenézett vidéki ostoba népesség között keresnek megélhetést, vagy fordítva: a buta tótnak titulált parasztember próbál szerencsét a nagyvárosban (*A furfangos paraszt* c. mesében). Elő-előbukkan a parázna pap (*Az ördögűző gróf és az Ének az elveszett bikaborjúról* esetében), a másokon élőködő zsvány (*A bátor menyecske, aki túljárt a rablók eszén* mese) vagy az úri-parashti világ peremére száműzött cigány (*A püspök, a kocsmáros és a fiskális cigány*, valamint a *Nevetésbe fulladt a gyászbeszéd* történeteiben). A hatalmi és anyagi viszonyok azonban rendre felborulnak a mesei szüzsé szabályainak megfelelően: a rangban előkelőbb, anyagiakban gazdagabb vagy a

morális szabályokat felrúgó alulmarad az összeütközés vagy próbatétel során a szegényebbel, kiszolgáltatottabbal, becsületesebbel szemben, akit viszont főképp leleményessége, csalafintasága, erkölcsössége vagy éppen szerencséje juttat előnyökhöz, sőt akár a társadalmi pozíció felcseréléséhez. Ezáltal mindig bekövetkezhet a történet végén az eukatasztrófa, ami a befogadó számára azt üzeni, hogy a születés által determinált körülmények megváltoztathatóak, egyáltalán nem lehetetlen a sorsképlet átalakulása. A mesélő mindig a társadalom alján tengődő, szűkölködő mesehősök, a „jók” mellé áll, nekik szolgáltat igazságot, ami főképp kiszólásaiban, magyarázataiban érhető tetten – ehhez gyakran szólásokat, közmondásokat, népi bölcsességeket hív segítségül. A szlovák novellamesék Závada tolmácsolásában az események ráérős részletezése során zsánerképekkel bővülnek, a történetek hősei pedig nemcsak típusok, hanem személyek lesznek, még akkor is, ha ritkán kapnak tulajdonnevet, s leginkább társadalmi pozíciójuk vagy foglalkozásuk lesz a jelölőjük. A novellamesékek rokonítható tréfás mesék tétje nem a jók és a gonoszak küzdelme, hanem inkább az ostobaság kifigurázása és az agyafúrtság kitüntetése, bár az anyagi haszon megszerzése ezekben a történetekben is a zárlat elmaradhatatlan része (ez tapasztalható pl. az *Okos Matyi és a bolondok* vagy *A szélhámos* esetében). Ezekből a történetekből tehát körvonalazódik a 19. század második felének és a századfordulónak szlovák társadalma, az egyes rétegek, csoportok belső átrendeződése, világszemlé-

lete, értékrendje, melynek egyik sarkalatos pontja a gyors meggazdagodás, a pénz megszerzésével elér(ni remélt) boldogság.

A szlovák nép nemcsak a mindennapi élet apró-cseprő eseményeit, a megtapasztalt igazságtalanságokat, a boldogulás reális lehetőségeit foglalta meséibe, hanem szívesen átlépett a képzelet tartományába is. A vallásos képzetekből és babonákból szőtt népi hiedelemvilág egyik meghatározó figurájával, az általában egzisztenciális szorongást megtettesítő ördöggel való találkozást itt inkább kihívást jelent azok számára, akiknek nincs veszteni valójuk: *A csúnya fiú és a rongyos kabát* c. mese hőse bátran a szolgálatába áll s gyakorlatilag kifosztja, *A szegény molnár* c. mese címszereplője pedig egyenesen provokálja az ördögöt. A pokoljárás, az ördöggel való paktálás a furfang révén mindkét esetben anyagi gyarapodással jár. Az ördögmesékhez sorolható *A huszár és a kapafogó halálné* c. mese is, mely varázstárgy bevonásával a haláltól való-igaz, csupán ideiglenes-megmenekülés esélyét példázza. A fordító nyelvi leleménye a figura csúfolódó megnevezése (a forrásszövegben az eufemisztikus zubatá – „fogas” nőnemű melléknévvel szerepel), amivel voltaképpen felülkerekedik a félelmetes lényen.

A mesevilágban a csoda nemcsak kellék, hanem világalgató elem, a transzcendenciával való kommunikáció biztosító. A vizsgált gyűjteménybe emelt tündérmesék közös vonása az átváltozás motívuma vagy csodája. Rendszerint (király)lányok kényszerülnek gonosz boszorkány

ármánya miatt állatbőrben tengetni életüket (így a *Kisasszony rókabőrben*, a *Kismacska kisasszony*, *Az aranyagancsú szarvas hőse*), mígnem a megfelelő fiatal férfi megszabadítja őket az átoktól. A boszorkány akár saját lányait is állattá változtatja, hogy akadályozza feladata elvégzésében a királylány kegyeiért küzdő legényt (*A Tizenkettedik fiú*). Előfordul, hogy a megtévesztés céljából aranyruhas ifjú képében érkezik menyasszonyáért a 12 fejű sárkány (*A szűz és a sárkány*), de az esküvőt követően rögtön felfedi valódi kilétét. A tündérmese tétje olykor az apának való megfelelés, illetve a testvérekkel szemben viselt hátrány behozása (mint a *Kismacska kisasszony* vagy a *Parányi Jancsi* meséjében), a riválissal való megküzdés (*A Tizenkettedik fiú* történetében), de főképp a feleség meg/visszaszerzése (*Az aranyagancsú szarvas*, *Az idő királya* esetében). Bár a próbatételek kiállításának jutalmaként a fiatal hős feljebb lép a társadalmi ranglétrán, mégsem az anyagi értékek és hatalmi pozíció birtoklásának vágya hangsúlyozódik, a boldogság elsősorban az elvárások teljesítésében, azaz a rátermettség, bátorság, hősieség, leleményesség (vagyis a felnőtté válás/férfivá éérés) bizonyításában, illetve a méltán kiérdemelt, házassággal megpecsételt kapcsolatban, vagyis a kiszemelt vagy eleve elrendelt társal való egyesülésben teljesedik ki. A Dobšinský-gyűjteményből választott tündérmesék a kapitalizálódás előtti korból vagy annak korai időszakából származnak, jól érzékelhető bennük a Czambel-féle meséktől eltérő világszemlélet és értékrend.

Mind a tündérmesék, mind a novellamesék esetében kiemelhetjük a női alakok szokatlan aktivitását (erre egyébként maga Závada is rendre felhívta a figyelmet a könyvbemutatókon). A novellamesékben eszességük révén jutnak előnyökhöz: főképp csalafinta találós kérdéseket vagy feladványokat oldanak meg. *Az okos lány, a herceg és az öreg inas* lányszereplője a szegény sorból küzdi fel magát hercegnéi rangra leleményessége jóvoltából, miközben megmenti az elbocsátásra vagy elemésztesre ítélt agg inas életét; a *Találós kérdés cserfes menyecskéje* furfangos feladvánnyal szabadítja ki tömlöcben raboskodó férjét; *A három fonóasszonyban* szereplő lusta lány pedig csupán egy ígéretet tesz a segítségére siető csúf vénasszonyoknak, s máris elvégzik helyette az olyannyira gyűlölt munkát, aminek következményeképpen a halál helyett a királyfi karjai között találja magát. A legeszesebb leány matematikai feladatként fogja fel anyja parancsát: a piaci tojásárulás közben elvégzett sikeres művelettel kivívja az anyai elismerést, ami a férjhezmenés tradicionális sorrendjének felbontását eredményezi a legfiatalabb lány számára. Bátorság a legnagyobb erénye annak a menyecskének, aki háromszor is elmenekül a vérszomjas zsviványok elől (*A bátor menyecske, aki túljárt a rablók eszén*), amit megfejl fizikai erőnlétének bizonyításával is (hiszen önvédelemből lekaszabolja, lefejezi őket). A tündérmesék elvarázsolt lányhősei állat alakban incselkednek a kiszemelt megmentőjükkel, a visszaváltozás helyszínére csalogatják, és tanácsaikkal segítik őket a próba-

tételeikben. Ám akadnak asszonyok, akik az öreg vagy megunt férjüket szemrebbenés nélkül kijátsszák: ilyen a pappal randevúzó kocsmárosné (*Az ördögűző gróf*), a férjét pellengérré állíttató kikapós menyecske (*Az álnok asszony*) vagy az az ifjú királyné, aki titkos alagutat építtet szerelmével szigorúan őrzött szobájához, majd mielőtt lelepleződne, nem átall a felszarvazott férj szeme láttára kézfogót ülni, sőt elszökni szíve választottjával (*A megcsalt király*). Az utóbbi három mese asszonyfigurái morális szabályokat hágnak át, amire *Az ördögűző gróf* mesélője egyáltalán nem, a másik két történet narrátora ironikusan reflektál, mégpedig a záróformula kiforgatásával: „Ezért most a mesének bizony nem azzal van vége, hogy boldogan éltek, míg meg nem haltak.” Illetve: „Emiatti szüntelen gyötrelmeibe aztán belebetegedett, s fél év múlva meg is halt – az öreg király uralkodásának és ennek a mesének is ez lett a vége.” Ám az asszonyok további sorsáról mélyen hallgat, csak feltételezhető, hogy öreg férjüktől megszabadulva élnek világukat. Akad asszony, aki zsémbességével keseríti meg férje életét (*A Tizenkettedik fiú*), s olyan is, aki kíváncsisága miatt egyenesen az életére tör (*A huszár és a kapafogó halálné*). Ostoba asszony is fel-felbukkan *A szélhámos*, illetve az *Okos Matyi és a bolondok* c. mesében, de a mesélő nemcsak őket csúfolja ki, hanem férfi társaikat is. Bár a szlovák társadalom alapvetően patriarchális berendezkedésű, a mesékből az tűnik ki, a nők is megtalálják benne kiteljesedési lehetőségeiket.

Závada szlovák mesefordításaiban nem ritka a verbális, illetve fizikai agresszió megnyilvánulása, valamint számos egyenesen horrorisztikus jelet is előfordul: az ördögűző gróf forró kását zúdítt a kemencében kuporgó, ruháitól megfosztott papa, akit aztán a felszarvazott kocsmáros ördögnek vél, és korbáccsal agyonver; az igazát kereső huszár forralt bort locsant a zsviványok szemébe, majd levágja a fejüket; a rablóvezér merész felesége egy árral szurkálja a rablókat, majd szabályával lenyisszantja a fejüket; a feltehetően szexuális aberrációval terhelt vérszomjas uraság hobbija az, hogy fiatal lányokat tiportat agyon lovaival. Arra is van példa, hogy a varázs csak erőszakos cselekedet által törhet meg: *Az aranyagancsú szarvas* Boleszláv nevű hőst három éjszaka kísértetek kínozzák, gyötrik. *A Kismacska kisasszonyban* viszont a macskabőrbe varázsolt lányt kell több alkalommal ütlegelnie a megváltására kiszemelt legénynek, sőt három darabba kell hasítania, máglyán elégetnie, s a tűzből varangy képeben előtipegő boszorkányt agyonszurkálnia. *A Tizenkettedik fiú* is táltos segítőtje lefejezése jóvoltából mentheti meg kővé vált testvéreit. Morbiditásba fordul *A legnagyobb hazugság* története, s bár végig tudja a befogadó, hogy a mesélő lódítt, amikor saját lehasított fejével ver éket a befagyott tavon, mégis megborzone az érzékletes elbeszélés következtében.

A mesehelyszínek szokványosnak mondhatóak: faluszéli viskóból indulnak szerencsét próbálni a szegényemberek vagy lányok, gyakori találkozóhely a kocsmá vagy fogadó,

számos történet vagy annak egy része játszódiák hercegi, grófi, királyi udvarban. Mivel a kereskedelem fontos megélhetési forrás, ezért többször látjuk a hősöket a piacon vagy a vásárban. Megjelennek a városi polgárházak is mint lehetséges mesei terek. Az eltévedés helyszíne természetesen az erdő, ahol veszélyek leselkednek a bolyongó hősökre; az erdő mélyén lapuló ház ugyan befogadja az elcsigázott szereplőket, ám egyáltalán nem biztos, hogy menedéket nyújt (hiszen két mesében is zsványtanya). Visszatérő helyszín az elátkozott, elhagyatott vár, ahol az elvarázsolt lányok várják megváltójukat: az átok vagy bűbáj csakis ezekben az épületekben törhet meg. Szimbolikus térnek számít A jövő lelke vára, ahol eldől a születendő emberek élete attól függően, a sorskönyvből melyik asztalon olvassák fel a nevüket. Két mese is az üveghegyet választja sorsfordító helyszínül. A forrásszövegek a korabeli Hont, Zólyom, Turóc, Liptó, Árva, Szepes, Gömör, Abaúj, Sáros, valamint Zemplén megyei falvakból valók, amire nemcsak az adatközlők lakóhelyei utalnak (ezek Závada fordításkötevényében természetesen nem jelennek meg), hanem a történetekben előbukkanó településnevek (rimaszombati vásár, liptószentmiklósi kocma, lőcsei tömlőc), illetve a földrajzi utalásokat szabadon kezelő mesei fordulatok is; az utóbbiak igazából Závada bővítései: Ipolyon innen, Hernádon túl vagy éppen Nyitrán innen, Vágon túl (ezek tehát nincsenek a forrásszövegekben).

Egyedi megoldást választott Závada a mesék nyelvének megteremtéséhez. A Dobšinský- és Czambel-féle gyűjtemények a szlovák nyelv 100-140 évvel korábbi változatát tükrözik, ami – a szerző-fordító bevallása szerint – közelebb állt hozzá, mint a kortárs szlovák szövegek, hiszen a családi környezetben is egy archaikusabb, tájnyelvi elemekben gazdag szlovák nyelv vette körül, melyben a kétnyelvű környezet miatt nem voltak ritkák a kontaktusjelenségek sem. Ugyanakkor nem törekszik a szövegű átültetésre, hanem a mindenkori újrameselés szabadságával élve saját, mai hangon szól a befogadókhöz (felntőthöz, gyerekhez egyaránt). A mesék nyelvi hovartartozását azonban nem fedi el, amire különféle példákat hozhatunk. Ilyen a meglehetősen ritkán előforduló személynév: ugyan a Katinka, Jancsi, Matyi vagy Dorka nem, de a Zsofka, Kubo, Jano, Gyuro s különösen a Boleszláv

tulajdonnév egyértelműen a szlovák kultúrához kapcsolja a figurákat. Egy másik jelenség a fonetikus lejegyzett (általában reáliákat vagy foglalkozást és társadalmi pozíciót jelölő) szlovák szavak vagy érzelmeket, indulatokat hordozó kifejezések beillesztése magyar-
zatummal együtt, ami olykor rácsodálkoztat a hangzásbeli hasonlóságokra is: pl. kracsma–kocsma, sekera–szekerce, gros–garas, toliár–tallér, szalas–szállás vagyis juhásztanya, kuchta–kukta, darebák–lusta, csavargó, zsobrák–kolodus, bohács–gazdag ember, hádkatalalós kérdés, brindza–liptói túró, Bozse moj–édes jó istenem. A magyarázatok során a nyelvek sorrendje változó: hol a magyar után kerül a szlovák jelentés megadása: „herceg, vagyis princ”, „Jól, hál a jó Istennek, chvála Bohu, dobre”, hol fordítva, a szlovák kifejezés után következik a magyar változat: „Én vagyok a zubatá, vagyis a kapafogó halálné”. Előfordul olyan eset is, amikor a két nyelv egy kifejezésben összesimul: „pekná kisaszonka” (a pekná jelentése szép), amivel a mesélő felhívja a figyelmet arra, hogy az egymás mellett élő kultúrák nem különülnek el, inkább átjárják egymást (a forrásmesékben is vannak erre példák: a katonasággal kapcsolatos kifejezések, pl. a husár–huszár, lovás–lovász, vagy az imént említett kisaszonka szóalak, mely utal az idegen nyelvű beszélő akcentusára).

Závada *Harminchárom szlovák meséjét* olvasva az a benyomásunk, hogy a feltárt világ sokkal inkább ismerős, semmint egzotikusan idegen. Ez természetesen nem csoda: a két kultúrában feltűnően sok a hasonlóság, sőt azonosság, elég, ha a természeti tájhoz való kötődésre, az életformára, a tárgyi világra, a társadalmi hierarchiára, a transzcendenciához való viszonyra, világrépre gondolunk. Nem lepődünk meg tehát, ha a szlovák nép között is elvegyül az igazságot osztó álruhás Mátyás király, ha a szegény ember leleményessége jóvoltából meggazdagodik, ha a furfangos lányok, asszonyok felülkerekednek gondjaikon, a semmiféle próbától vissza nem riadó legény megkapja a királylány kezét, bátorság és elhivatottság árán minden vágy valóra válik, vagyis nem elérhetetlen a boldogság. A tanulságok is közösek: nemcsak az, hogy a legnagyobb csaló a vak remény, hanem az is, hogy a becsületes, rendes, adakozó, okos ember jutalmat kap, a hazug, gonosz, romlott, irigy, zsugori pedig elnyeri méltó bün-

tesését. Závada újrameselésének éppen ez a legfontosabb hozadéka: nem elválaszt, hanem összeköt, s ebben örömet leli. Ennek az örömmel lehet részese a boldog befogadó.

JEGYZETEK

¹ Kun Fruzsina illusztrációival, a Magvető Kiadó gondozásában

² A Sme szlovák napilap Aranyalap nevű digitális könyvtára, mely a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézetének közreműködésével teszi hozzáférhetővé a szlovák irodalom klasszikusait.

³ Pavol Dobšinský (1828–1885) a Štúr-nemzedék tagja, folklorista, költő, műfordító, irodalomtörténész, publicista, a szlovák népköltészetéről elméleti munkákat is írt

⁴ Samuel Czambel (1856–1909) filológus, nyelvész, a szlovák irodalmi köznyelv egyik megteremtője, népmesegyűjtő

⁵ Lovász Andrea: *Jelen idejű holnemvolt*. Szeminárium a meséről. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 2007, 29.

⁶ Lovász Andrea: Závada Pál: *Harminchárom szlovák népmese*. In L:A: Felntőtt gyerekirodalom. Tanulmányok, kritikák és majdnem lexikon. Cerkabella Könyvkiadó, 2015, 76-77.

⁷ Lovász Andrea: *Jelen idejű holnemvolt*. Szeminárium a meséről. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 2007, 13.

⁸ Könyvbemutató a budapesti Szlovák Intézetben, 2010. május 19. <http://kiskameleon.blogspot.sk/2010/05/zavada-pal-kotetben-szereplo.html>

